

בין לשון לשיח: בעיות מתודולוגיות בסיסיות בתיאור מערכת הזמנים בלשון השירה המקראית

1. הקדמה

במרכזו של מאמר זה יעמוד ניסיון, שעד עתה לא נעשה במחקר, להציג את הגישות העיקריות במחקר העכשווי של מערכת הזמנים בשירה המקראית. אנסה לבחון את מהותן של סוגיות מתודולוגיות שונות הנוגעות לשאלה זו. המאמר אינו מבקש להציג ניתוח מלא של הטקסטים הקיימים, אלא מתכוון להצביע על מגמות המחקר בנושא הנדון. אף שאעסוק בהיבט התאורטי של הנושא, דהיינו בירור מושגים רלוונטיים ופריצת דרך מתודולוגית, אגע גם באפשרויות השונות ליישום הגישות הללו במחקר.

במרכז הדיון באופייה המיוחד של מערכת הזמנים בשירה המקראית ניתן להעמיד שאלה על מהותה של לשון השירה בכלל: האם יש לראות בלשון השירה מערכת לשונית נפרדת, השונה באופן מהותי מלשון הפרוזה, או שמא מדובר רק בסוג שיח מיוחד, שהוא מצב מיוחד באותה מערכת לשונית, המוכרת לנו מלשון הפרוזה? תשובות לשאלה זו יכולות להוות בסיס לשתי גישות עיקריות, אשר כל אחת מהן מציעה כמה פתרונות קונקרטיים לבעיות המחקר, ועל כך אעמוד בהמשך. בעצם הניסיון להתייחס לכלל הקושיות המתודולוגיות הקיימות יש תועלת ניכרת לקידום הנושא, שכן טרם נעשה ניסיון להבחין בין תפיסות מחקריות שונות. כידוע, מקובל לטעון בחקר לשון המקרא שהשימוש בצורות הפועל בלשון השירה שונה מאוד מהשימוש בהן בלשון הפרוזה. החוקרים את דקדוק לשון המקרא נתקלו לא פעם בטענה שתיאור דקדוקי המבוסס על לשון הפרוזה איננו מתאים ללשון השירה!¹ על כן אציג בראש דבריי את עיקר הטיעונים שהועלו במחקר בנושא זה עד עתה, אם כי יש לציין שנושא זה טרם זכה לתיאור מקיף

* הגרסה הראשונה של המאמר הוצגה בהרצאה בכנס הבין-לאומי ללשון העברית והוראתה בבית הספר לתלמידי חו"ל ע"ש רוטברג בירושלים בקיץ 2002. המחברת מודה לפרופסורים שמואל פסברג, גדעון גולדנברג ואד גרינשטיין, שקראו את המאמר בשלבים שונים של העבודה והעירו הערות חשובות.

1. השוו למשל אצל חטב, עמ' 24: "Poetry often violates otherwise valid linguistic norms".

ומסודר, שכן רוב הטיעונים שהושמעו עד כה היו מקוטעים ולא נבנו על בסיס שיטתי כלשהו. בכוונתי ללקט טיעונים אלה מספרי הדקדוק וממחקרים שונים על מנת שישמשו יסוד לדינונו בבעיות המתודולוגיות שאציג אותן בהמשך.

2. זמני הפועל בשירה המקראית: סקירת המחקר

רוב המחקר בנושא התרכז בשתי סוגיות חשובות: הוראותיהן של הצורות, דהיינו הסמנטיקה הדקדוקית שלהן, וכללי סדר המילים, או ליתר דיוק מקום הפועל במשפט. התופעות הייחודיות מתחום המורפולוגיה הפועלית המוכרות בשירה, ובמיוחד בשירה הארכאית, זכו לפחות תשומת לב מצד החוקרים.²

2.1 הסמנטיקה הדקדוקית של צורות הפועל בשירה המקראית
חוקרים שונים התייחסו לסמנטיקה הדקדוקית של צורות הפועל בשירה המקראית, והעירו את ההערות האלו:

א. בנוגע להוראותיה של הצורה הפועלית קטל נתנו החוקרים את הדעת לכך שבשירה יש כמה מקרים שבהם היא מופיעה ללא קשר ברור לזמן העבר, אלא משמשת דווקא כביטוי לפעולה הרגלית, לא ספציפית. שכיחותה של הוראה זו גבוהה בשירה יותר מאשר בפרוזה,³ כגון:

גַם צִפּוֹר מְצָאָה בֵּית וְדָרוֹר קָן לָהּ (תהלים פד 4).

ב. החוקרים העירו גם על השימוש העצמאי (ללא וי"ו ההיפוך) ביקטל בהוראת עבר סיפורי (או עבר נקודתי).⁴ רוב החוקרים מפרשים זאת כצורה הקדומה של פרטריט ("עתיד מקוצר") בלי וי"ו ההיפוך (yaqtul), השומרת על המבנה המורפולוגי של הצורה המקוצרת, כגון:

יֵשֶׁת חֲשֵׁךְ סִתְרוּ סְבִיבוֹתָיו סִכְתּוֹ חֲשַׁכְתָּ מֵיָם עֲבִי שְׁחָקִים (תהלים יח 12).
יָרַעַם מִן שָׁמַיִם ה' וְעֲלִיּוֹן יִתֵּן קוֹלוֹ (שמואל ב כב 14).
בְּהִנָּחַל עֲלִיּוֹן גּוֹיִם בְּהִפְרִידוֹ בְּנֵי אָדָם יִצַּב גְּבֻלַת עַמִּים לְמִסְפַּר בְּנֵי יִשְׂרָאֵל (דברים לב 8).

בניגוד לרוב הפירושים מציע גרינשטיין, כי הצורה הנרטיבית באוגריתית (וייתכן שגם בחלק מן ההיקרויות בעברית הקדומה) הייתה צורת האימפרפקטיב (=היבט בלתי מוגמר, yaqtulu).⁵

2. ראו, מכל מקום סאנס-בדיוס, עמ' 56-60.
3. גיבסון 1994, עמ' 61: "To describe a number of actions which are tantamount to states in that they occur in non-specific, i.e. typical or recurrent situations".
- דעתם של זיאון ומוראוקה, II, עמ' 365; וולטקי ואוקונור, עמ' 505.
4. ראו אצל היוז ובספר הדקדוק של מאייר, III, עמ' 39-44.
5. גרינשטיין 1988; 1998.

ג. אשר לצורת ההיפוך ויקטל טענו החוקרים, שהופעתה בשירה מצומצמת יחסית⁶ ושהיא מופיעה ללא קשר לעבר הסיפורי. במקרים כאלה ויקטל יכולה להיות צורה נרדפת ליקטל הרגילה, לכינוני וכו'. לדוגמה:

הִיָּתָה כְּאֲנִיּוֹת סוֹחֵר מִמְרָחֵק תָּבִיא לְחֵמָה: וַתִּקָּם בְּעוֹד לִילָה וַתִּתֵּן טָרֶף לְבֵיתָהּ
וַחֵק לְנַעֲרֹתֶיהָ (משלי לא 14–15).

אצל מיכל ניתן למצוא ניסוח קלסי של הסוגיה, ולדעתו ויקטל משמשת להבעת משמעות של "רציפות"⁷.

ד. הצורה הקצרה יקטל, עם וי"ו או בלעדיה (בדרך כלל בתחילת הפסוקית), מתפרשת כהווה-עתיד, כצורת חייווי, זאת משום שההקשר אינו מאפשר לפרש אותה כאיווי:⁸

תָּשָׁב אָנוּשׁ עַד דָּכָא וַתֵּאמֶר שׁוּבוּ כְּנִי אָדָם (תהלים צ 3).
טוֹב וַיִּשֶׁר ה' עַל כֵּן יוֹרָה חֲטָאִים בְּדֶרֶךְ: יִדְרֹךְ עֲנֻוִים בְּמִשְׁפַּט וַיִּלְמַד עֲנֻוִים
דְּרָכּוֹ (שם כה 8–9).

אותם הנתונים ניסו חוקרים שונים לפרש גם כמושגים אחרים, דהיינו בתור יוסיב (=עתיד מקוצר) בהוראה לא פרפקטיבית (=לא של היבט מוגמר)⁹. מבין התופעות שהעסיקו את החוקרים באותו תחום כדאי לציין גם את nun paragogicum להבעת איווי¹⁰ ואת המקור הנטוי במקום צורת הפועל הנטויה.¹¹

2.2 סדר המילים במשפט

מקום הפועל במשפט העברי המקראי חשוב לזיהוי הקטגוריה הדקדוקית (נוסף לאמות מידה מורפולוגיות). הואיל ואין כאן מקום לפרט את כללי סדר המילים במשפט הפועלי בעברית המקראית, נזכיר רק שתי תופעות מרכזיות: בהקשר הסיפורי צורות ההיפוך נמצאות במקום תחילי ואילו צורות ללא וי"ו ההיפוך נמצאות במקום לא תחילי, למשל:

וַיִּקְרָא אֱלֹהִים לְאוֹר יוֹם וַלְחֹשֶׁךְ קָרָא לַיְלָה (בראשית א 5).
וַאֲד יַעֲלֶה מִן הָאָרֶץ וְהִשְׁקָה אֶת כָּל פְּנֵי הָאֲדָמָה (שם ב 6).

6. לופריאנו (עמ' 152) הולך בעקבות קזל (עמ' 54) וטוען ששימוש בצורות הרציפות בשירה מצומצם מסיבות דיסקורסיביות: "Each poetic sentence is, so to say, a complete unit within the composition, and is not linked within the specific succession of facts"

7. מיחל, עמ' 7–8. השוו גם לעמדתו השונה של גרוס.

8. גיבסון 1994, עמ' 73.

9. וולטקי ואוקונור, עמ' 567.

10. שם, עמ' 517; הופטייזר, עמ' 94.

11. וולטקי ואוקונור, עמ' 611.

צורות האיזוי (ציווי, עתיד מקוצר ועתיד מוארך), לעומת זאת, נמצאות בתחילת הפסוקית, וצורות החיווי (עתיד רגיל) נמצאות במקום הלא תחילי בפסוקית. לדוגמה:

וַיִּבְרַךְ אֹתָם אֱלֹהִים וַיֹּאמֶר לָהֶם אֱלֹהִים פְּרוּ ורְבוּ וּמְלֵאוּ אֶת הָאָרֶץ וּכְבֹּשׁוּ וַיְרִדוּ בְדִגְתַּי הַיָּם וּבְעוֹף הַשָּׁמַיִם וּבְכָל־חַיָּה הַרְמֵשֶׁת עַל הָאָרֶץ: וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים הִנֵּה נֹתְתִי לָכֶם אֶת כָּל עֵשֶׁב זֶרַע זֶרַע אֲשֶׁר עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וְאֵת כָּל הָעֵץ אֲשֶׁר בּוֹ פְּרִי עֵץ זֶרַע זֶרַע לָכֶם יִהְיֶה לְאֹכְלָהּ (בראשית א 28–29).

כאשר אנו פונים ללשון השירה, מתברר כי כללים אלה של תפוצה תחבירית, המתועדים היטב בפרוזה, כנראה אינם פועלים. כך, למשל: ה. צורת הפועל יקטל, בהוראה של עבר נקודתי, מופיעה במקום לא תחילי במשפט, ואפילו במשפט טפל:

יֹאבֵד יוֹם אֹזְלָד בּוֹ (איוב ג 3; ראו גם שמואל ב כב 14 לעיל).

ו. צורת ה"עתיד" יקטל הרגילה, בהוראת היבט בלתי מוגמר או הווה-עתיד, יכולה להימצא במקום תחילי במשפט (גם אחרי וי"ו רגילה, שאינה גורמת להכפלה בתחילית):¹²

אָמַר אֲדָנִי מִבֶּשֶׁן אֲשִׁיב אֲשִׁיב מִמְצֹלוֹת יָם (תהלים סח 23).
וַנִּגְשׁ הָעָם אִישׁ בְּאִישׁ וְאִישׁ בְּרֵעֵהוּ יִרְהֹבוּ הַנֶּעַר בְּזִקְן וְהַנְּקֵלָה בְּנֹכְבֵד (ישעיהו ג 5).

אֹקִיר אָנוּשׁ מִפּוֹ וְאָדָם מִכֶּתֶם אֹפִיר: עַל כֵּן שָׁמַיִם אֲרָגִיו וְתִרְעַשׁ הָאָרֶץ (שם ג 12–13).

ז. צורת הפועל קטל מופיעה בתחילת הפסוקית, גם אחרי וי"ו, בהוראת עבר סיפורי (או אפי), יותר מאשר בפרוזה:¹³

עָלִיתָ לְמִרוֹם שְׁבִיתָ שְׁבִי לְקַחַת מִתְּנוֹת בְּאָדָם (תהלים סח 19).

הרשימה הזאת אינה שלמה. אפילו במבט ראשון בתופעות הנזכרות לעיל (א–ז) בולט לעין שהן מקוטעות, דבר החושף את היעדרה של גישה סיסטמטית מחד גיסא, ואפשרויות מגוונות לזיהוי ולפירוש של כל אחת ואחת מן התופעות מאידך גיסא. זה מחזיר אותנו לשאלה המרכזית במאמר: מהן הגישות הקיימות כיום במחקר לטיפול בנושא הנדון, דהיינו באילו דרכים ניתן להגדיר את מהות מערכת הזמנים בשירה המקראית?

12. גיבסון 1994, עמ' 78.

13. שם, עמ' 66; מאייר, כרך III, עמ' 51.

3. מערכת הזמנים בשירה: תפיסות שונות

כאמור, ניתן לפרש בדרכים שונות ואף מנוגדות תופעות אחדות המובאות לעיל. כך, למשל, את השימוש העצמאי בפרטריט יקטל בשירה (במיוחד כשמדובר בשירה ארכאית)¹⁴ ראוי לפרש ככל הנראה ממבט דיאכרוני, ואילו לשאלות שונות של סדר המילים¹⁵ יש מן הסתם מקום להתייחס במושגים של תורת השיח. לעומת זאת, השימוש המצומצם בויקטל בשירה הוסבר מנקודת מבט של שיח פואטי, אך ההוראה הספציפית של קטגוריה זאת בשירה (של "רציפות") נראית כשינוי מערכתי בסמנטיקה הבסיסית. לאמתו של דבר המציאות הלשונית העומדת בבסיס המעמד המיוחד של לשון השירה עשויה להיות מורכבת ולאפשר יותר מפירוש אחד. אני טוענת, שבמחקר המודרני התגבשו שני כיוונים עיקריים בתיאור לשון השירה בכלל ותפקוד מערכת הזמנים בה בפרט, גם אם החוקרים אינם תמיד מצהירים על השתייכותם לזרם מסוים: גישה אחת רואה בלשון השירה מערכת לשונית נפרדת; ואילו הגישה השנייה אינה מפרידה בין לשון השירה ללשון הפרוזה, אלא רואה בשירה מצב מיוחד של אותה המערכת הלשונית.¹⁶ בטרם נפרט כיצד כל אחת מן הגישות מתייחסת לחומר הלשוני הנמצא בשירה המקראית, מן הראוי לציין כי אין נתק מוחלט בין שתי הגישות: השימוש בגישה תלוי במציאות הלשונית המתוארת, וישנה אפשרות לשלב בין הגישות.

3.1 לשון השירה המקראית בתור מערכת לשונית נפרדת

מאחר שבמחקרים ובספרי הדקדוק נטען, כי כללי הדקדוק המקובלים אינם חלים על הטקסטים השיריים, עלינו לשאול, האומנם יש מקום לראות בלשון השירה מערכת לשונית נפרדת, דהיינו להתייחס להבדלים הקיימים בה במושגים של לשון ולא במושגים של שיח? הגישה המתודולוגית הזאת, הרואה בלשון השירה המקראית מערכת לשונית שונה, מתפתחת בשלושה כיוונים עיקריים, שאפשר לקרוא להם לצורך העניין נורמטיבי-ספרותי, דיאכרוני וניבי.

14. ראו פסקה ב לעיל.

15. ראו סעיף 2.2.

16. ברקע של הפרדה מתודולוגית זו בין שתי הגישות עומדת הבחנה עקרונית, בעלת שורשים עמוקים בבלשנות, בין לשון לבין שיח כאובייקטים שונים בתיאור הלשוני. הניסוח הקלסי של סוגיה זו נמצא בתורתו של דה־סוסיר על langue ועל parole. הרעיון הזה פותח גם בעבודותיו של יאקובסון (בלשונו ו־communication, וראו על כך יאקובסון) וגם בשיטתו של חומסקי (competence vs. performance). הנושא זכה לתנופה חדשה עם התפתחותן של הבלשנות הפונקציונלית ובלשנות השיח. ההישגים של תורת השיח הפכו רלוונטיים ביותר למדעי המקרא; על עמדותיה העיקריות של תורת השיח, גם בהתייחסותן לעברית המקראית, ראו אצל מקדונלד.

חלק מן החוקרים נוטים לראות בלשון השירה ניב ספרותי מיוחד, המבודד מהנורמה הלשונית המקובלת, אשר נקבעת על ידי לשון הפרוזה וסוגות אחרות המשקפות, לפי הדעה הרווחת, גם את יסודות לשון הדיבור.¹⁷ הסיבות לבידוד כזה שונות: ייתכן שבחלק מהמקרים מדובר במערכת לשונית עתיקה יותר, או בניב מסוים, ואלה נשמרו כנורמה בסוגה ספרותית אחת בלבד.

בהקשר הזה כדאי להזכיר, שהמקרה של שמירת הנורמה העתיקה רק בסוגה ספרותית אחת אינו דומה למקרה של שימוש בארכאיזמים למיניהם, דבר הניכר בלשון השירה. אם תופעה ארכאית מסוימת עומדת בפני עצמה, כלומר אינה נכללת במערכת אחידה, וקיימת בניגוד לנורמה המקובלת, עלינו לדון בתופעה זאת במונחים של סגנון ולא להתייחס אליה כאל הברדל מערכתי (ראו על כך בהמשך). יש להבחין בין מצב של נורמה לשונית מבודדת, הפועלת רק בתחום של סוגה ספרותית אחת, לבין הברדלים דיאכרוניים וניביים, שיכולים אף הם לאפיין את לשון השירה. נתחיל בהיבט הדיאכרוני:¹⁸ כפי שצוין לעיל, חלק מהתופעות המאפיינות את השירה מצריכות ניתוח דיאכרוני, ואכן נעשו ניסיונות מחקריים בכיוון זה. המחקר הדיאכרוני בודק אם טקסטים שיריים מסוימים נוצרו בתקופות אחרות מאשר הפרוזה הקלסית, המוצגת בדרך כלל כדוגמה לנורמה הלשונית, ואם יש לטעון שזו ההתפתחות ההיסטורית שגרמה לכך שבטקסטים הפואטיים מערכת

17. הגישה הזאת קיימת בחקר לשון השירה של מסורות ספרותיות שונות; ראו למשל מחקר קלסי של פון זודן על הניב הפיוטי-האפי באכדית. על היחס בין הניב הפיוטי הזה והמציאות הלשונית הסובבת אותו הוא כותב: "בין הניבים השונים של האכדית ישנן לשונות בתי ספר (נורמטיביות), בעלות תפוצה אזורית, אשר מתבססות על דיאלקטים מדוברים של ממש; ישנם גם כאלה שהגיעו אלינו רק דרך טקסטים בעלי אופי פואטי, ואיננו יודעים האם אמנם מקורם באחת מדרכי הדיבור של שפת העם החיה" (פון זודן, עמ' 161). ייתכן שמצב דומה קיים בשפה האוגריתית, שגם שם כללי לשון השירה, במיוחד במה שנוגע למערכת הזמנים, שונים בצורה קיצונית מהנורמה הלשונית המוצגת בסוגות אחרות (כך גרינשטיין, בעל פה; השו"ג גם לעמדתו של פרקר). בתור דוגמה מעולם רחוק יותר מאתנו יכולה לשרת שירה סינית מימי הביניים, ששם לשון השירה מגלה מערכת לשונית מבודדת מוחלטת, ואילו לשון הפרוזה מפתחת יותר אמצעים דקדוקיים ומורפולוגיים (ראו יאכונטוב). על העברית המקראית ניסה להפעיל את הכללים שהציע פון זודן ר' ספן, ואילו א' הורביץ טען, שאין למצוא שרידים של ניב פואטי בשירה המקראית (ראה הורביץ, עמ' 56-61).

18. בחקר לשון המקרא עלתה זה מכבר הטענה כי מן הראוי שחקר דקדוק לשון המקרא ייעשה מתוך עיון נפרד בספרים השונים, ברובדי הלשון ובדיאלקטים השונים, במטרה להשיג תיאור סינכרוני (או תיאורים סינכרוניים) ופרספקטיבה דיאכרונית נכונים (ראו למשל וייפרט, רוויל וגם פנשם (עמ' 9-10)), שאף הזכיר שהמכשול העיקרי העומד בפני השגת מטרה זו הוא העריכה המאוחרת של הטקסטים המקראיים). בזמן האחרון יצאו לאור מחקרים שהדגישו את התפתחות מערכת הפועל בתקופות שונות ובטקסטים שונים של המקרא, במיוחד בעברית המקראית המאוחרת. (על בעיות תחביר הפועל בפרוזה המקראית המאוחרת, אם כי רק בקצרה, ראו מאמרו של אסקהולט.)

לשונית שונה מאוד מזו שבלשון הפרוזה.¹⁹ תכונות ספציפיות של מורפולוגיה ותחביר הפועל, המרוכזות בקורפוס הטקסטים הארכאיים, נבחנו כעדויות למצב דיאכרוני מסוים בהתפתחות מערכת הזמנים העברית.²⁰ גם חלק מספרי השירה המאוחרת זכו לבחינה דיאכרונית של מערכת הזמנים המיוצגת בהן.²¹ ההבדל המבני בלשון השירה הוא לא בהכרח תוצאה של שימוש בניב ספרותי אחר או של מצב דיאכרוני מסוים; הוא יכול גם לשקף את הניב האמיתי, המתקיים במקביל לניב של הפרוזה הקלסית. הדיאלקטולוגיה המקראית נשארת terra incognita במחקר.²² בכל זאת אפשר להניח שספר הושע, ומן הסתם גם פרקי שירה אחרים מן המקרא, נכתבו בניב עברי אחר מאשר הפרוזה הקלסית ואפילו שונה מהניב שבו נכתבו פרקים אחרים של השירה הקלסית מימי בית ראשון.²³

3.2 לשון השירה המקראית כסוג שיח מיוחד

בחינה של אותה מציאות לשונית, אך מנקודת מבט אחרת, מנקודת מבט תפקודית של תורת השיח, הניבה מסקנות אחרות: החוקרים ראו בלשון השירה המקראית מצב מיוחד של אותה מערכת לשונית קלסית, המותנה בתנאים דיסקורסיביים מיוחדים, שהמילה הפואטית מתקיימת בהם. כך, לשיטתו של גיבסון, אין הבדל עקרוני בין שירה לפרוזה בכל הנוגע למערכת הזמנים, והאופי המיוחד של השירה נובע רק מנסיבות התקבולת.²⁴ הוא אינו רואה כל התניה בין הוראת הצורה למקומה

19. זאת אומרת, שאין מקום לפירוש דיאכרוני של התופעות הלשוניות הייחודיות בטקסטים השיריים אם הם נכתבו באותה תקופה כרונולוגית כמו הפרוזה הקלסית.
20. כך אצל סאנס־בדיוס, עמ' 56–62. ראו גם סעיף על דקדוק הפועל בשירה וכן סקירה ביבליוגרפית אצל פנשם, עמ' 10–14. בכיוון זה מפרשים בדרך כלל שימוש עצמאי (ללא וי"ו) ביקטל נרטיבי; ראו דוגמאות בפסקה ב לעיל.
21. ראו למשל איזקסון וגם סקורס, עמ' 77–91, 172–186: הפחתה בשימוש ביקטל נרטיבי וריבוי השימוש בקטל/וקטל בתפקיד זה נתפרשו על ידו כתופעות של הלשון המאוחרת.
22. את הניסיונות שנעשו במחקר עד כה לא ניתן להכתיר בהצלחה מלאה; ראו עבודותיהם של רנדסבורג ויאנג.
23. בעניין זה אפשר להעיר, שבדרך כלל רואים בדיאלקטים חלק מאחדות לשונית מסוימת ולא מערכת נפרדת. הנושא של הבחנה בין שפה לדיאלקט אינו תמיד פשוט בבלשנות (ראו קריסטל, עמ' 286–287). בכל זאת לצורך דיוננו כאן אני מעדיפה לראות בתכונות ניביות עדות להבדלים מערכתיים מהותיים, כדי להבליט את הפער בינן לבין הגישה הדיסקורסיבית, המדגישה את הרקע התפקודי והסגנוני של לשון השירה.
24. ראו גיבסון 1993, עמ' 147: "Poetry, narrative or otherwise, shares the same aspectual verbal system with prose but, because of parallelism, disposes it quite differently".

במשפט, וטוען כי מערכת הפועל העברי במקרא בנויה על שני ניגודים אספקטיים עיקריים: (א) צורת קטל נמצאת באופוזיציה אספקטית לשתי צורות יקטל (מצב סטטי לעומת פעולה);²⁵ (ב) הצורה הקצרה והצורה הרגילה של יקטל נמצאות באופוזיציה אספקטית אחרת (פעולה מוגמרת לעומת פעולה בלתי מוגמרת).²⁶ גם חוקרים אחרים הצביעו על כך, שצריך להתייחס ללשון השירה במושגי הדקדוק של העברית המקראית ולא להוציאה אל מחוץ למערכת הלשונית הזו. כך טוען גם טלסטר: "Poetry shows preferences in its selection of grammatical forms from general grammar. It differs from prose texts in its selections, but not in its grammatical system"

החוקרים האלה תמימי דעים שהשוני בין לשון השירה ללשון הפרוזה, בכל הנוגע למצב המיוחד של מערכת הזמנים, נובע מהעובדה שלפנינו שני סוגי שיח שונים. אך לא נפתרה השאלה, מה בשיח הפואטי מביא לתפקוד אחר של מערכת הזמנים. בכל זאת נעשתה עד עתה התקדמות מסוימת במחקר בתחום זה, וננסה לעמוד עליה להלן.

היו ניסיונות לטעון שהשירה, כסוג שיח, קרובה ללשון הדיבור או לדושיח.²⁸ אולם טענה זו אינה יוצרת בסיס מספק לתיאור הנדרש. ייחודה של לשון השירה אינו נובע מקרבתה ללשון הדיבור; ייחודה הוא בהיותה סוג שיח בעל חלוקה הכרחית, המתקיימת באמצעות הצלע הפואטי.²⁹ לא אנסה להציג כאן תמונה שלמה של השירה המקראית כסוג שיח מיוחד, מפני שלא בכך בחרתי לדון במאמר זה והבעיה הזאת טרם נחקרה די צורכה; נתרכז רק בכמה תכונות בסיסיות של השיח הפואטי המקראי, תכונות שזכו להתייחסות החוקרים בהקשר של תפקוד מערכת הפועל.

25. גיבסון 1993, עמ' 147: "Nothing in the use of qatal in narrative poetry removes from it its essentially stative character"

26. ראו גיבסון 1993, עמ' 144: "We ought to have the courage to come clean and admit that 'imperfect(ive)' is a misnomer for the yiqtol conjugation as a whole. Its primary role in narrative seems to be to describe actions, either simple and perfective (short yiqtol) or iterative, frequentative and imperfective (long yiqtol), prose and poetry differing only in the uses they make of these two forms"

27. טלסטר, עמ' 125.

28. ראו מרווה ואחרים, עמ' 165. כך גם ניקצי בהרצאתו בשנת 2001; השוו גם לדעתו של גרינשטיין 2000.

29. להגדרה הכללית של השירה ראו בוכשטב. לגבי הפן הלשוני ראו זילקובסקי. בהקשר זה יש להדגיש שהניתוח של השיח הפואטי אינו ניתוח של האמצעים הספרותיים. טלסטר מפריד בצדק בין חוקי השיח – שלהגדרתו הם כללי הדקדוק, המתייחסים למערכת הלשונית – לבין אמצעים ספרותיים, שהשירה נוצרת באמצעותם.

מצד אחד הדגישו החוקרים יתרונות מסוימת, כפל לשון, האופיינית לשיח הפואטי במקרא. היתרות מתבטאת בתקבולת, עם כל כללי החזרה, ההנגדה וכיוצא בזה הנוהגים בה. דוגמה אופיינית מאוד לתופעה זאת הם מקרים של שימוש כפול בלקסמה פועלית אחת בשתי צלעות פואטיות מקבילות, בדרך כלל במבנה כיאסטי (chiasmus). בנוגע למערכת הזמנים, מביא הכיזם לחילופים בקטגוריות הצורניות – למשל נטייה בעלת תחילית לעומת נטייה בעלת סופית – ולחילופי מקום של הצורה בפסוקית בכל מחצית של הטור (מקום תחילי לעומת מקום לא תחילי),³⁰ לדוגמה:

וְעָנָה גְּאוֹן יִשְׂרָאֵל בְּפָנָיו וַיִּשְׂרָאֵל וְאֶפְרַיִם יִפְשְׁלוּ בְּעֵזָנָם כָּשָׁל גַּם יְהוּדָה עִמָּם
(הושע ה 5).

בְּמֹת אֲדָם רָשָׁע תֵּאבֵד תִּקְוָה וְתוֹחֶלֶת אֲנִים אֲבָדָה (משלי יא 7).

ניתוח קלסי של התופעה נמצא אצל משה הלד,³¹ המתבסס בעצמו על מחקרים של קאסטו. ניקצי מציע הסבר חדש לתופעה: לפי הצעתו יש לראות בחילופים כאלה סוג של מריזמוס (merismus) של המשמעויות הדקדוקיות המנוגדות.³² מצד שני את השיח הפואטי מאפיינת צפיפות מסוימת (קיצור תחבירי),³³ הנובעת מכך שהצלע הפואטית מתקיימת בתוך הגבולות המוכתבים על ידי תקבולת מבנית וכללי מקצב.³⁴ קיצור כזה מביא לביטולם (להיעדר ביטויים) של יסודות אחדים במשפט, ויכול להוביל להשלכות חשובות על פירושה של מערכת הזמנים בשירה. אנו עדים לקיצור זה במקרים רבים של אסינדרה והשמטה. למשל, אי-שימוש בוי"ו החיבור או שימוש אסינדרטי במשפטי הזיקה עשויים להיות רלוונטיים לחקר זמני הפועל.³⁵ לדוגמה:

הוֹדִיעֵנִי ה' קִצֵּי וּמִדַּת יְמֵי מָה הִיא אֲדַעָה מָה חָדַל אֲנִי (תהלים לט 5).

30. חילופי הצורות מוכרים כידוע גם מהפרוזה, אך בשירה התופעה שונה.

31. ראו הלד.

32. בהרצאתו במכון ללימודים מתקדמים, ירושלים 2001. לפי דבריו "One could call merismus the alternation of Qatal Yiqtol in poetry: merismus from past to future information when the each verb form refers to its specific temporal axis; merismus from narrative information to descriptive/habitual/circumstantial information when both verb forms refer to the past axis" (מצוטט מן התמסיר).

33. טלסטר, עמ' 113: "Parallelism is not the only feature of poetry; there are other features, the most important of which is terseness – the compact, concentrated way of using language in poetry"

34. השוו לעמדתו של אוקונור.

35. ראו ברוקלמן, עמ' 143–144, 165.

הַן אַתֶּם מֵאִין וּפְעֻלְכֶם מֵאַפֵּעַ תּוֹעֲבָה יִבְחַר בְּכֶם (ישעיהו מא 24; ראו גם איוב ג 3 לעיל).

יש לראות גם במקרים שונים של אליפסיס (כמו ביטול צורת הפועל בפסוקית) ביטוי נוסף של תופעה זו:³⁶

תִּקְעוּ שׁוֹפָר בְּגִבְעָה תִּצְצְרָה בְּרִמָּה (הושע ה 8; השוו גם תהלים פד 4 לעיל).

חשוב להצביע על תופעה ייחודית נוספת בלשון השירה, שאף על פי שהמחקר נגע בה זה מכבר, היא טרם הוגדרה באופן ברור ומפורט. לתופעה זו ניתן לקרוא לצורך העניין גמישות תחבירית של לשון השירה, ובבסיסה עומדת ההבנה שלשון השירה, אף על פי שהיא מתייחסת לאותה המערכת הלשונית שאליה מתייחסת הפרוזה, מגלה יותר גמישות בהפעלת הכללים ומביאה ליותר סטיות מהדרך התחבירית הרגילה. כתוצאה מכך יש בשירה מקום למבנים המקובלים פחות בלשון הפרוזה ואפילו שוליים בה. ולכך בדיוק מכוונים חוקרים רבים כשהם מציינים שאין כללים לסדר המילים בלשון השירה המקראית.³⁷

החוקרים המחזיקים בתפיסה זאת בחקר לשון השירה המקראית טענו, שיש בשירה המקראית שימוש חופשי בזמנים ושכללי סדר המילים (ובראשם אלה שקובעים את מקום הפועל במשפט) אינם פועלים.³⁸ דעה זו מיוצגת על ידי בלאו, והוא מנמק זאת בכך שהפייטן המקראי נטש את ההפרדה בין הזמנים.³⁹ היבט דומה משתקף בכמה מחקרים אחרים, אם כי בניסוחים שונים: החוקרים טענו שלא רק סמנטיקת הזמנים של הצורות מטושטשת, אלא גם כל הבדל סמנטי-דקדוקי אחר.⁴⁰ דעה זאת מקבלת ביטוי קיצוני באחד ממאמריו של ניקצ'י, שטען כי מערכת הפועל בשירה אינה נתונה להגדרה (undetectable).⁴¹ המחקר העתידי, שיתבסס על מכלול הטקסטים הרלוונטיים, יקבע עד כמה צדקו החוקרים האלה ומה הם הגבולות של הגמישות התחבירית של לשון השירה במקרא.

36. גיבסון 1994, עמ' 163–164. את התופעה הזו מפרשים לעתים כמבנה ציר (pivot), ועל כך ראו סיון ושמיר.

37. ראו למשל קביעתו של זירעאל, עמ' 58: "It is commonly held that word order in poetic texts is free" אולם הוא מוסיף: "However, even this apparent free word order is dependent on pragmatic and poetic constraints"

38. ראה למשל דיון בסעיף 2.2.

39. בלאו 1977, עמ' 23–27; והשוו בלאו 1970.

40. ראו למשל את הניתוח של פנשם (עמ' 15–16) למזמור כט. לפי דעתו כל צורות הפועל במזמור זה הן בעלות משמעות דקדוקית אחת – פעולה הרגלית (habitual activity).

41. ראו ניקצ'י. ניקצ'י שינה את דעתו, ובהרצאתו במכון ללימודים מתקדמים (ירושלים 2001) הוא סבר שהמערכת בשירה אינה שונה בעיקרה מהמערכת בפרוזה, אם כי היא מתקרבת לדיבור ישיר; וראו על כך לעיל.

4. סיכום

במאמר הזה ניסינו להראות שישנן גישות שונות לבחינת זמני הפועל בלשון השירה, הנובעות מעמדות מתודולוגיות שונות. אם אנחנו טוענים שלשון השירה מייצגת מערכת לשונית מיוחדת במינה, ניתן לומר שלשון השירה היא ניב ספרותי מסוים, או מצב דיאכרוני אחר (מוקדם או מאוחר), או ניב מדובר ממש. אם לא ניתן להוכיח את ההבדל המערכתי, מתחזקת הנטייה להגדיר את התכונות הייחודיות של לשון השירה במושגים של תורת השיח. לפי ההבנה המוצגת פה התכונות המיוחדות של השיח הפואטי, כגון יתרות לשונית, צפיפות (קיצור תחבירי) וגמישות תחבירית, יכולות לגרום להתהוות מיוחדת במערכת הזמנים.⁴²

המסקנה העיקרית שאליה הגענו מתוך עיון בנושא זה היא, שגיוון הגישות והשאלות המתודולוגיות משקף בהחלט את מורכבותה של לשון השירה המקראית. לא היה בכוננתנו להכריע איזו גישה מתודולוגית נכונה; להפך, ניסינו להדגיש שהגישות הקיימות אינן בהכרח סותרות, אלא אף יכולות להתקיים במקביל, אם הדבר משקף את המצב הלשוני המורכב הקיים במציאות. מחקר עתידי עשוי לקבוע עד כמה עמוקים ההבדלים הלשוניים המערכתיים בין לשון השירה לבין לשון הפרוזה בספרות המקראית או מה הם המושגים שיש להשתמש בהם בהגדרת השיח השירי, כאשר מדובר במצב המיוחד של מערכת הפועל בלשון השירה המקראית.

קיצורים ביבליוגרפיים

- M. O'Connor, *Hebrew Verse Structure*, Winona Lake 1997 = אוקונור (1980)
- B. Isaksson, *Studies in the Language of Qohelet: Special = איזקסון*
Emphasis on the Verbal System, Uppsala 1987
- M. Eskhult, "Verbal Syntax in Late Biblical Hebrew", in T. = אסקהולט
Muraoka & J. F. Elwolde (eds.), *Diggers at the Well: Proceedings of a*
Third International Symposium on the Hebrew of the Dead Sea Scrolls
and Ben Sira, Leiden 2000, pp. 84–93
- Б. Я. Бухштаб, "Об основах и типах русского стиха", = בוכשטב
International Journal of Slavic Linguistic and Poetics 16 (1973), pp.
96–118

42. השוו באופן כללי למה שאוקונור כותב באחרית הדבר שהוסיף למהדורה השנייה של ספרו (1997), עמ' 631: "Poetic language is condensed, concentrated, under pressure, often streamlined, occasionally archaic". התופעה האחרונה שהוא מזכיר, זו של שילוב תופעות הנחשבות ארכאיות/ספרותיות, זכתה לפחות תשומת לב בסקירה זו, מפני שכלל הנראה היא השפיעה פחות על עניין מערכת הזמנים; על כך השוו עם מאמרו של פולק.

- בלאו 1970 = 'י בלאו, "בעיות בהיסטוריה של הלשון העברית", בתוך מ' דורמן, ש' ספראי ומ' שטרן (עורכים), ספר זיכרון לגדליהו אלון: מחקרים בתולדות ישראל ובלשון העברית, תל אביב תש"ל, עמ' 9–23
- בלאו 1977, *Israel Oriental Studies* 7 = "Marginalia Semitica III", (1977), pp. 14–32
- A. Bloch, *Vers und Sprache im Altarabischen: Metrische und syntaktische Untersuchungen*, Basel 1946 = בלוך
- C. Brockelmann, *Hebräische Syntax*, Neukirchen 1957 = ברוקלמן
- J. C. L. Gibson, "The Anatomy of Hebrew Narrative Poetry", in A. G. Auld (ed.), *Understanding Poets and Prophets: Essays in Honour of George Wishart Anderson*, Sheffield 1993, pp. 141–148 = גיבסון 1993
- J. C. L. Gibson, *Davidson's Introductory Hebrew Grammar Syntax*, Edinburgh 1994 = גיבסון 1994
- W. Gross, *Verbform und Funktion: Wayyiqtol fuer die Gegenwart?*, St. Ottilien 1976 = גרוס
- E. L. Greenstein, "On the Prefixed Preterite in the Biblical Hebrew", *Hebrew Studies* 29 (1988), pp. 7–17 = גרינשטיין 1988
- E. L. Greenstein, "On a New Grammar of Ugaritic", *Israel Oriental Studies* 28 (1998), pp. 397–420 = גרינשטיין 1998
- גרינשטיין 2000 = א' גרינשטיין, "הדיבור הישיר וצורת התקבולת", בתוך מ' גרסיאל ואחרים (עורכים), עיוני מקרא ופרשנות ה: מנחות ידיות והוקרה לאוריאל סימון, רמת גן תש"ס, עמ' 33–40
- J. Hoftijzer, *The Function and Use of the Imperfect Forms with Nun-Paragogicum in Classical Hebrew*, Assen 1985 = הופטייזר
- הורביץ = א' הורביץ, בין לשון ללשון: לתולדות לשון המקרא בימי בית שני, ירושלים תשל"ב
- J. A. Hughes, "Another Look at the Hebrew Tenses", *Journal of Near Eastern Studies* 29 (1970), pp. 12–24 = היוז
- M. Held, "The YQTL-QTL (QTL-YQTL) Sequence of Identical Verbs in Biblical Hebrew and in Ugaritic", *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*, Leiden 1962, pp. 281–290 = הלד
- B. K. Waltke & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax*, Winona Lake 1990 = וולטקי ואוקונור
- M. Weippert, "Die Petition eines Erntearbeiters aus Mesad Hasavyahu und die Syntax althebraeischer erzählender Prosa", *Die* = וייפרט

- Hebraeische Bibel und ihre zweifache Nachgeschichte: Festschrift fuer Roelf Rendtorff zum 65. Geburtstag*, Neukirchen-Vluyn 1990, pp. 449–466
- P. Joüon & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, 2 vols., Roma 1991
- A. Zholkovsky, “Poems”, *Discourse and Literature: New Approaches to the Analysis of Literary Genres*, Amsterdam & Philadelphia 1985, pp. 105–120
- G. Hatav, *The Semantics of Aspect and Modality: Evidence from English and Biblical Hebrew*, Amsterdam & Philadelphia 1997
- E. Talstra, “Reading Biblical Hebrew Poetry: Linguistic Structure or Rhetorical Device”, *Journal of Northwest Semitic Languages* 25 (1999), pp. 101–126
- С. Е. Яхонтов, “Грамматические категории аморфного языка”, *Типология грамматических категорий*, ред. В. Н. Ярцева, Москва 1975, pp. 105–119
- J. M. Joug, *Diversity in Pre-exilic Hebrew*, Tuebingen 1993
- R. Jakobson, “Verbal Communication”, *Scientific American* 227 (1972), pp. 73–80
- Sh. Izre’el, “Linguistics and Poetics in Old Babylonian Literature: Mimation and Meter in Etana”, *Journal of Ancient Near Eastern Studies* 27 (2000), pp. 57–68
- A. Loprieno, “The Sequential Forms in Late Egyptian and Biblical Hebrew: A Parallel Development of Verbal System”, *Afroasiatic Linguistics* 7 (1980), pp. 143–162
- R. Meyer, *Hebraeische Grammatik*, 4 vols., Berlin 1966–1972
- D. Michel, *Tempora und Satzstellung in den Psalmen*, Bonn 1960
- P. J. MacDonald, “Discourse Analysis and Biblical Interpretation”, in W. R. Bodine (ed.), *Linguistics and Biblical Hebrew*, Winona Lake 1992, pp. 153–174
- Chr. H. J. van der Merwe, Jackie A. Naudé & Jan H. Kroeger, *A Biblical Hebrew Reference Grammar*, Sheffield 1999
- A. Niccacci, “Analyzing Biblical Hebrew Poetry”, *Journal for the Study of the Old Testament* 74 (1997), pp. 77–93
- A. Sáenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*, Cambridge 1993

- D. Sivan & Y. Shamir, "Pivot Words and Expressions in = סיון ושמיר = Biblical Hebrew and in Ugaritic Poetry", *Vetus Testamentum* 48, 3 (1998), pp. 399–407
- ספן = ר' ספן, היחוד התחבירי של לשון השירה המקראית, ירושלים תשל"ה
- A. Schoors, *The Preacher Sought to Find Pleasing Words: A Study of the Language of Qoheleth*, Leuven 1992 = סקורס
- F. H. Polak, "On Prose and Poetry in the Book of Job", *JANES* = פולק 24 (1997), pp. 61–97
- W. von Soden, "Der hymnische-epische Dialect des = פון זודן = Akkadischen", *Zeitschrift fuer Assyriologie* 40 (1932), pp. 90–183; 41 (1933), pp. 163–227
- F. C. Fensham, "The Use of the Suffix Conjugation and the = פנשם = Prefix Conjugation in a Few Old Hebrew Poems", *Journal of Northwest Semitic Languages* 6 (1978), pp. 9–18
- S. B. Parker, *Studies in the Grammar of Ugaritic Prose Texts*, = פרקר Ph.D. dissertation, John Hopkins University, Baltimore 1967
- I. Cazelles, "Les temps convertis hebreux ont-ils une origine = קזל = égyptienne?", *Comptes rendus du Groupe Linguistique d'Etudes Chamito-Sémitiques* 6 (1953), pp. 53–57
- D. Crystal, *The Cambridge Encyclopedia of Language*², = קריסטל Cambridge 1997
- E. J. Revell, "The System of the Verb in Standard Biblical Prose", = ריוול = *Hebrew Union College Annual* 60 (1989), pp. 1–37
- G. A. Rendsburg, *Diglossia in Ancient Hebrew*, New Haven = רנדסבורג 1990